

Streszczenie rozprawy doktorskiej

„Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego”

mgr Marcin Burghardt

Rozprawa doktorska napisana w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, pod kierunkiem prof. dr hab. Sylwestra Czopka i promotora pomocniczego dr Katarzyny Trybały-Zawiślak

1. Zagadnienia wstępne

Celem dysertacji pt. „Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego” było dokonanie wszechstronnej analizy zróżnicowania społecznego grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza w oparciu o materiały grobowe. Wśród bardziej szczegółowych celów podjętych na jej łamach zostały poruszone takie zagadnienia jak: określenie miejsca jednostki w społeczeństwie ze względu na jej wiek i płeć (stratyfikacja horyzontalna), zbadanie stopnia hierarchizacji analizowanych grup ludzkich i wydzielenie w ich obrębie różnych grup (warstw) socjalnych zajmujących określoną pozycję w hierarchii, z uwzględnieniem zachodzących między nimi relacji oraz prześledzenie dynamiki zmian w stratyfikacji badanych społeczności w czasie i przestrzeni. Każda z tych kwestii poruszona została w osobnym rozdziale.

Zakres chronologiczny pracy obejmuje okres między końcem VIII a początkiem III w. p.n.e. Ze względu na znaczny czas trwania okresu scytyjskiego a także dynamikę zachodzących w jego trakcie procesów, kolejne analizy dokonywane były w ramach jego mniejszych przedziałów (okres wczesnoscytyjski – koniec VIII-VII – 1. poł. VI w. p.n.e., okres środkowoscytyjski – 2. poł. – V w. p.n.e., okres późnoscytyjski – koniec V – IV/III w. p.n.e. Pod względem przestrzennym obejmuje on z kolei tereny zajęte przez ugrupowania wchodzące w skład leśnostepowego wariantu kultury scytyjskiej znajdujące się na obszarach środkowego Podnieprza. W bardziej szczegółowym ujęciu są to obszary znajdujące się między strefą leśną na północy a stepem na południu ograniczone od zachodu górnymi i środkowymi odcinkami prawych dopływów Dniepru (odpowiednio Teterew i Roś) oraz lewymi dopływami środkowego Bohu (Tykicz Gniły i Górny oraz Siniucha), a od wschodu górnymi i środkowymi odcinkami lewych dopływów Dniepru: Sułą, Psłem i Workłą oraz górnym odcinkiem Dońca.

Podstawową bazę źródłową tworzy zbiór 649 zespołów grobowych pochodzących ze 142 stanowisk funeralnych. We wszystkich przypadkach były to groby, dla których dysponowano informacjami pozwalającymi na określenie charakteru pochówku, rodzaju konstrukcji grobowej i jej wielkość, wysokości nakrywającego ją nasypu, charakteru inwentarza oraz ilości zmarłych i ich płci. Płeć zmarłych ustalana była w oparciu o nieliczne dane antropologiczne oraz skład inwentarza. Taki sposób doboru danych do analiz spowodował uwzględnienie tylko części zespołów grobowych (od 20-25 do ok. 60-70%) pochodzących z rozpatrywanego obszaru. Tym samym źródła te posiadają różny stopień reprezentatywności. Dla jego zwiększenia zdecydowano się na rozszerzenie bazy źródłowej o dodatkowe zespoły grobowe, dla których dysponowano mniejszym zakresem danych (głównie brak możliwości określenia płci zmarłych). W rezultacie zgromadzone dane dotyczą na ogół nie mniej niż 80-90% pochówków z analizowanych cmentarzysk oraz nie mniej niż 75-80% zespołów grobowych z danego regionu i grupy chronologicznej.

Stan badań nad kwestią będącą przedmiotem prezentowanej rozprawy ma dość niejednorodny charakter. Generalnie pod tym względem wśród prac poruszających rozpatrywaną kwestię wydzielić można trzy grupy. Pierwszą z nich stanowią publikacje poświęcone tylko i wyłącznie zagadnieniom natury społecznej, włącznie ze stratyfikacją socjalną. Prace te dotyczą przede wszystkim ugrupowań pochodzących z obszaru lewobrzeżnego Podnieprza i zazwyczaj odnoszą się do węższych przedziałów chronologicznych. Tylko nieliczne z nich dotyczą całego okresu scytyjskiego. W pracach tych zaprezentowano kilkustopniowy podział analizowanych grup ludności wydzielając wśród nich arystokrację z lokalnymi władcami, wyspecjalizowanych wojowników, ludność szeregową oraz warstwy niższe, w tym ludność niewolną. Do drugiej grupy włączone zostały te, w których kwestia ta poruszana jest w bardziej ograniczonym zakresie, najczęściej na marginesie innych zagadnień. Są to zarówno monografie poświęcone konkretnym ugrupowaniom regionalnym, rzadziej pojedynczym stanowiskom archeologicznym, jak również prace dotyczące określonego aspektu funkcjonowania badanych w niniejszej dysertacji społeczności. Trzecią grupę stanowią natomiast opracowania źródłowe, w których autorzy podchodzą do omawianej kwestii w sposób marginalny wskazując jedynie na ogólną atrybucję społeczną zmarłych pogrzebanych w zasięgu określonych nekropolii lub pojedynczych zespołów (kompleksów) grobowych. W ich przypadku najczęściej wskazuje się na przynależność zmarłych do określonych grup społecznych, przede wszystkim tych osadzonych na wyższych stopniach w hierarchii (arystokracja/warstwy wyższe).

Zagadnienia wstępne zamyka część poświęcona sytuacji etniczno-kulturowej panującej w strefie leśnostepowego Podnieprza w okresie scytyjskim. Jej treść stanowi przegląd aktualnych poglądów na ten temat. Główny nacisk położono tutaj przede wszystkim na relacje zachodzące między różnymi grupami ludności zamieszkującymi ten region w badanym odcinku czasu.

2. Obrządek pogrzebowy ludności leśnostepowej strefy Podnieprza

W rozdziale tym dokonano ogólnej charakterystyki rytuałów funeralnych stosowanych przez badane grupy ludności. Zostały one omówione w ramach pięciu głównych działów. Należą do nich sposób potraktowania zmarłych, charakterystyka ilościowa i jakościowa złożonych z nimi ekwipunków, analiza cech konstrukcyjnych i wielkościowych budowli grobowych, w których umieszczono zmarłych oraz znajdujących się nad nimi obiektów nadgrobowych. Osobno omówione zostały pozostałe elementy obrzędowości funeralnej (towarzyszące pochówki końskie, uczta żałobna i inne zabiegi o charakterze rytualno-symbolicznym). Główny nacisk podjętych na tym etapie rozważań położony został przede wszystkim na zbadanie podobieństw i różnic w zwyczajach stosowanych przez społeczności związane z określoną grupą terytorialną i chronologiczną, a w dalszej kolejności na wychwycenie tych z nich, które można uznać za stanowiące odzwierciedlenie reguł umożliwiających zmarłemu przejście w zaświaty. W efekcie ustalono, że normą było grzebanie niespalonych zmarłych w pozycji wyprostowanej na wznak w indywidualnych obiektach grobowych zagłębionych w ziemię (głównie proste jamy/grobowce o przeciętnych wielkościach) i nakrytych nasypami kurhanowymi (również przeciętnych rozmiarów). W skład standardowego wyposażenia umieszczanego w zespołach tego typu wchodziło z kolei od trzech do siedmiu-dziesięciu kategorii przedmiotów takich jak militaria (głównie strzały i/lub broń drzewcowa lub sieczna), narzędzia (noże i przęśliki) i ozdoby (głównie większe ilości paciorków) oraz naczynia lepienne ręcznie. Odstępstwa od normy przewidują natomiast z jednej strony umieszczenie ubogo wyekwipowanych (lub w ogóle nie wyposażonych) zmarłych w niewielkich budowlach grobowych (często o pomocniczym charakterze), nakrywanych małymi nasypami czy też w obrębie obiektów przeznaczonych na złożenie w nich innych osób. Z drugiej przewidują one natomiast grzebanie zmarłych w ponadprzeciętnych obiektach grobowych nakrywanych obszernymi nasypami o bogatych inwentarzach z dużą ilością przedmiotów prestiżowych i luksusowych. Równie ważne było zbadanie zależności zachodzących między występowaniem poszczególnych elementów obrzędowości pogrzebowej, które można traktować jako związane z „normą” i jej

modyfikacjami. Na tej podstawie ustalono, że jedną z przyczyn stosowania wobec zmarłego określonych zwyczajów pogrzebowych może być zajmowana przez niego pozycja w hierarchii społecznej. I tak, w przypadku osób pochowanych bez zachowania standardowych rytuałów pogrzebowych odstępstwa od „normy” wynikać mogą z ich niskiej (zależnej) rangi społecznej. Z kolei modyfikacje reguł rządzących poszczególnymi etapami ceremonii żałobnej, manifestujące się swoją „ponadprzeciętnością”, należy traktować natomiast jako wynikające z wyróżniającej się (wysokiej) pozycji społecznej zmarłego.

3. Analiza obrządku pogrzebowego ludności leśnostepowej strefy Podnieprza pod względem wieku i płci zmarłych

Rozdział ten poświęcony jest stratyfikacji horyzontalnej (ze względu na płeć i wiek). W tym celu przeanalizowano, w ramach odrębnych podrozdziałów, zespoły o jednostkowym charakterze oraz groby wieloosobowe. Badania dla każdego z tych zbiorów, poprzedzone ogólną charakterystyką płci i wieku osób złożonych w określonej grupie, przeprowadzone zostały według schematu przedstawionego w rozdziale poprzednim. W pierwszej kolejności przeanalizowano zależności między wiekiem i płcią zmarłych grzebanych w grobach jednostkowych a określonymi elementami obrzędowości pogrzebowej. Badanie to, poparte obserwacjami odnoszącymi się do stepowych Scytów, wykazało respektowanie przez grupy ludności zamieszkujące w okresie scytyjskim tereny leśnostepowo Podnieprza płci i wieku zmarłego. Zależności między tymi zmiennymi uwidaczniają się zwłaszcza na poziomie sposobu pochówku oraz charakteru złożonego z nim ekwipunku. Stosunkowo dobrze czytelne różnice w zakresie wieku i płci widoczne są również na poziomie wielkości konstrukcji grobowych i nadgrobowych, w których składano zmarłego. W drugiej kolejności analizie poddane zostały groby wieloosobowe (z co najmniej dwójkiem zmarłych). Poczynione w wyniku ich analizy obserwacje potwierdziły istnienie pewnych tendencji w sposobie grzebania zmarłych należących do określonych klas wieku i płci widocznych dla grobów jednostkowych. Ponadto pozwoliły one na zbadanie relacji istniejących między zmarłymi należącymi do różnych klas wieku i płci grzebanymi w obrębie jednego obiektu grobowego. Wskazano tu na istnienie różnorodnych związków między zmarłymi, począwszy od tych o charakterze rodzinnym (układy rodzice – potomstwo oraz mąż – żona) poprzez relacje na linii osoba uprzywilejowana – osoba zależna (o niższej randze). Wnioski otrzymane w toku analiz obu grup źródeł pozwoliły również na określenie statusu społecznego zmarłego w zależności od wieku i płci. W przypadku tego pierwszego czynnika szczególnie mocno akcentowaną granicą jest ta przypadająca na okres między 10-12 a 15 rokiem życia. W okresie tym

widoczne jest bowiem odejście od grzebania zmarłego w sposób typowy dla dziecięcego modelu na rzecz tego stosowanego wobec osobników dorosłych. Tym samym uznano, że to właśnie na ten moment w życiu młodego człowieka przypadała zmiana jego rangi społecznej poprzez włączenie do grupy pełnoprawnych członków badanych społeczności. Pozwoliło to uznać, że charakterystyczne dla młodszych klas wieku „atypowe” sposoby pochówku stanowią manifestację ich nieokreślonej społecznie tożsamości. Ponadto analiza pochówków osobników młodocianych wykazała istnienie wśród uprzywilejowanych grup społecznych związanych z badanymi wspólnotami instytucji dziedziczenia statusu. Obserwacje poczynione przy analizie płci wskazały z kolei, iż różnice istniejące między grobami męskimi i kobiecymi, nie mają charakteru społecznego (pozycja społeczna kobiet na ogół była równa statusowi mężczyzn) ale stanowią odzwierciedlenie istniejących reguł pogrzebowych (norm), nakazujących grzebanie zmarłych przynależących do określonych klas biologicznych w nieco odmienny sposób.

4. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego

Istotą tego rozdziału było dokonanie próby rekonstrukcji struktury społecznej grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza. Proces ten przebiegł w dwóch etapach. Celem pierwszego z nich było zbadanie stopnia złożoności omawianych wspólnot oraz wydzielenie wśród nich różnych grup (warstw), które można traktować jako miejsca pochówku osób zajmujących określone miejsce w hierarchii. Początkowo dokonano krytycznego przeglądu istniejących w literaturze poglądów na temat kryteriów i metodologii wydzielenia rang społecznych w badaniach nad strukturą socjalną ludności Północnego Nadczarnomorza okresu scytyjskiego. Jako pierwsze przeanalizowane zostały kryteria oceny pozycji społecznej zmarłego. W oparciu o przegląd istniejących w tym zakresie propozycji oraz ich skorelowanie z obserwacjami na temat zwyczajów pogrzebowych stosowanych przez badane społeczności (rozdział 2) ustalono, że w przypadku tych ostatnich podstawowym wskaźnikiem pozwalającym na określenie miejsca zmarłego w hierarchii jest oszacowanie nakładu pracy przeznaczonego na dokonanie jego pochówku. Nakład ten uwidacznia się w wielkości grobu i sypanego nad nim nasypu oraz stopniu ich złożoności. Nie mniej ważnym kryterium jest również bogactwo i różnorodność wyposażenia złożonego ze zmarłym, a w mniejszym stopniu także obecność/nieobecność niektórych określonych elementów obrzędowości pogrzebowej (np. towarzyszące pochówki ludzkie i końskie). Drugim stadium tego etapu było wypracowanie własnego systemu klasyfikacji grobów związanych z analizowanymi społecznościami. Jego głównym założeniem było

uporządkowanie tych grobów w taki sposób, aby odzwierciedlały one pozycję zmarłego w ramach społeczno-majątkowej i fachowej stratyfikacji. Stworzona procedura badawcza, wykorzystująca narzędzia z zakresu statystyki (wielowymiarowa analiza danych), opiera się zarówno na podstawowych tezach archeologii społecznej, jak również analizie źródeł pisanych. W rezultacie wyróżnionych zostało siedem klas (rang) grobów, które można traktować jako miejsca pochówku osób zajmujących określone miejsce w stratyfikacji (hierarchii) społecznej. Ważne jest to, że stworzona w ten sposób klasyfikacja grobów ma hierarchiczną strukturę – zespoły zgrupowane w ramach kolejnej z wydzielonych rang charakteryzują się w stosunku do poprzedniej coraz mniejszymi nakładami pracy przeznaczonymi na wybudowanie grobu, zaś umieszczane w nich inwentarze są coraz uboższe.

Drugim etapem studiów przeprowadzonych w ramach rozdziału 4 była interpretacja dotychczas uzyskanych wyników badań. Badanie to poprzedzone zostało obszernym przeglądem istniejących w literaturze poglądów na temat zróżnicowania społecznego ludności Północnego Nadczarnomorza okresu scytyjskiego. W tej części pracy zaprezentowane zostały również propozycje kryteriów wydzielenia pochówków przedstawicieli określonych warstw i grup społecznych zarówno z obszaru lasostepu jak i stepu. Zestawienie tych propozycji z wynikami badań otrzymanymi dla analizowanych społeczności pozwoliło na przyjęcie kilkustopniowego podziału ich struktury socjalnej. Zgodnie ze stworzonym systemem najwyższe miejsce w hierarchii zajmowali członkowie wyższych sfer grzebani w grobach klas I – III-IV. Warstwa ta nie była homogeniczna i rozpadała się na mniejsze grupy. Na jej czele, a zarazem na czele badanych społeczności, znajdowali się różnej rangi przywódcy kontrolujący bądź to określoną część leśnostepowego Podnieprza, bądź też sprawujący władzę nad większymi obszarami tej strefy. Na niższym stopniu (klasa II) ulokowana była koczownicza arystokracja średniej rangi. Warstwę tą tworzyli przedstawiciele arystokracji rodowo-plemiennej, z których część mogła być powiązana z rządzącymi rodami, przywódcy mniejszych wspólnot (rodów) wywodzących się z grona wyższych sfer najniższej rangi a także „elitarni drużynnicy”. Do tej ostatniej grupy społeczno-funkcjonalnej należeli zarówno dowódcy koczowniczych drużyn wojskowych i/lub wodzowie plemienni niższej rangi, jak również posiadający niższy status członkowie ich świty. Na najniższym stopniu w hierarchii warstw wyższych znajdowali się przedstawiciele elit niskiej rangi (klasy III-IV). Stanowili oni najbardziej niejednorodną część „leśnostepowej” arystokracji. W przeciwieństwie do osób zajmujących wyższą pozycję, związanych wyłącznie ze środowiskiem koczowniczym, ich członkowie mogli wywodzić się zarówno spośród nomadów, jak i z grona osiadłej ludności

rolniczej. W tym pierwszym przypadku reprezentowali oni koczownicze elity najniższego rzędu, w drugim tzw. „arystokrację jeździecką”. Zbliżony status posiadali również przywódcy niewielkich wspólnot (rodów lub rodzin) grzebiący swoich zmarłych na określonych cmentarzyskach/grupach kurhanowych (niektóre groby klasy III). Pod względem formalnym grupa ta należała już do warstw średnich. Te ostatnie w niniejszej dysertacji łączone są z ludnością szeregową będącą najlicniejszą częścią badanych społeczności. Warstwa ta nie była jednolita. Z jednej strony reprezentujące ją kategorie ludności odnosić można do obu głównych etnosów zasiedlających badany obszar (nomadowie i ich potomkowie oraz osiadła ludność rolnicza o „starym” leśnostepowym rodowodzie), z drugiej rozpadała się ona na co najmniej dwie mniejsze grupy. Do pierwszej z nich (klasa V) należeli posiadający wyższy status społeczny ich zamożni przedstawiciele. Druga (klasa VI) skupiała natomiast pozostałą, zwykłą ludność szeregową tożsamą ze znanymi ze źródeł pisanych „ośmionogimi” (prostymi) Scytami. Najniższy stopień w hierarchii formalnie wolnych członków badanych wspólnot zajmowała niezbyt liczna ludność najuboższa („biedota”). Również i jej przedstawiciele, grzebani w grobach klasy VII, wywodzili się zarówno spośród koczowników (i ich potomków) i osiadłej ludności rolniczej. Wykaz warstw i grup społecznych, które można wyróżnić w ramach analizowanych populacji, zamykają kategorie ludności o mniej lub bardziej ograniczonych prawach, pozostające w pewnych zależnościach od osób osadzonych na wyższych stopniach w hierarchii. Zaliczone zostały do nich dwie grupy. Pierwszą z nich stanowią osoby służebne, których formalny status odpowiadał wolnym członkom wspólnoty średniej lub niskiej rangi (ludność szeregową i warstwy niższe), zaś więzy łączące je z członkami wyższych warstw socjalnych mają charakter osobisty. Do drugiej z nich należy natomiast ludność zależna w typie niewolników domowych, którą z osobami o wyższej pozycji społecznej łączą zależności o charakterze systemowym.

5. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu chronologiczno-przestrzennym

W rozdziale tym zaprezentowano uwagi na temat stratyfikacji społecznej grup ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu chronologiczno-przestrzennym. Przeprowadzone w tym zakresie obserwacje pozwoliły na ustalenie, iż populacje te nie były jednolite i różniły się między sobą niekiedy w dość istotny sposób. Widoczne między nimi odmienności dotyczą przede wszystkim udziału zespołów grobowych, które można wiązać z warstwami i grupami społecznymi (socjalno-majątkowymi) osadzonymi na określonych stopniach hierarchii. Różnice te obserwowane są zarówno w

ujęciu terytorialnym jak i chronologicznym. W tym ostatnim przypadku stopień zachodzących w czasie zmian wskazuje na to, że struktury społeczne w większości przypadków nie były tworem „stałym” ale charakteryzowały się dość dużą zmiennością. W okresie wczesnoscytyjskim uwagę zwraca duża niejednorodność w występowaniu grobów należących do różnych klas w ramach poszczególnych grup terytorialnych. W większości przypadków udział grobów członków warstw wyższych w stosunku do pochówków osób zajmujących niższą pozycję w hierarchii (ludność szeregową różną i „biedota”) kształtuje się na zbliżonym poziomie. Takie regiony jak Kijowszczyzna oraz Lewobrzeżny Przydnieprowski Tarasowy Lasostep cechują się z kolei niemal wyłączną obecnością grobów członków warstw wyższych aczkolwiek sytuacja ta jest raczej pochodną niewystarczającego rozpoznania wykopaliskowego tych regionów niż odbiciem stanu faktycznego. Z kolei nad Dońcem, dolną Worskłą oraz w międzyrzeczu Rosi i Tykicza Gniłego obecne są niemal wyłącznie pochówki przedstawicieli warstw średnich i niższych. Dla etapu środkowoscytyjskiego charakterystyczne jest znaczne zwiększenie się w stosunku do fazy archaicznej udziału zespołów grobowych z pochówkami członków wyższych sfer różnej rangi połączone ze spadkiem częstotliwości występowania pochówków członków warstw średnich i niższych. Okres późnoscytyjski charakteryzuje się z kolei tendencją odwrotną. Wzrasta frekwencja zespołów wznoszonych dla zmarłych osadzonych na niższych stopniach w hierarchii, zmniejsza się natomiast udział grobów związanych z przedstawicielami warstw wyższych. Zbadanie dynamiki przemian w stratyfikacji społecznej badanych wspólnot zachodzące w ciągu całego czasu trwania okresu scytyjskiego wykazały, jednym z głównych czynników rzutujących na uzyskany obraz zmian jest dynamika procesów etniczno-kulturowych. Szczególnie istotne są tutaj relacje (i stopień ich intensyfikacji) zachodzące między poszczególnymi funkcjonującymi w zasięgu analizowanego obszaru grupami ludności. Początkowo (okres wczesnoscytyjski) są to kontakty między osiadłymi rolnikami a napływowymi „scytyjskimi” koczownikami. W większości przypadków relacje te odnosiły się do podporządkowania przez przybyłych na te tereny nomadów przeważających liczebnie grup osiadłej ludności rolniczej. W efekcie w ciągu drugiej połowy VII i pierwszej połowy VI w. p.n.e. na większości terenów leśnostepowego Podnieprza dochodzi do powstania mieszanych rolniczo-pasterskich zrzeszeń (federacji) z nadrzędną władzą skupioną w rękach koczowniczej arystokracji. W czasach późniejszych (okres rozwoju Scytii klasycznej) kontakty te ulegają pewnemu przeorientowaniu i dotyczą relacji między „leśnostepowymi” grupami ludności dotychczas zasiedlającymi te tereny (w tym potomkami nomadów, którzy napłynęli tu w okresie wczesnoscytyjskim) a kolejnymi pojawiającymi się na terenach

Lasostepu falami ludności nomadycznej. Nie mniej ważnym czynnikiem są także zmiany zachodzące wewnątrz wszystkich wyżej wyszczególnionych wspólnot, i to niezależnie od ich atrybucji etniczno-kulturowej oraz pozycji chronologicznej.

6. Podsumowanie – stratyfikacja i organizacja społeczna ludności leśnostepowego

Podnieprza okresu scytyjskiego

W podsumowaniu zawarte zostały najważniejsze dane na temat struktury społecznej populacji zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza. Odnoszą się one zarówno do stratyfikacji horyzontalnej (miejsce zajmowane przez jednostkę ze względu na płeć i wiek) jak i wertykalnej. W tym ostatnim przypadku szczególną uwagę zwrócono na określenie procesów mających wpływ na otrzymany obraz struktury społecznej badanych wspólnot. Ustalono, że czynniki te rozpatrywać można w ramach dwóch kontekstów. Pierwszym z nich jest efekt doboru źródeł do badań nad strukturą społeczną tych wspólnot oraz ogólne ograniczenia, na jakie można napotkać przy „rekonstrukcji” dawnych społeczności w oparciu o analizę źródeł funeralnych. Drugim kontekstem, w jakim należy rozpatrywać te czynniki są uwarunkowania społeczne i etniczno-kulturowe rządzące badanymi wspólnotami. Odpowiadają za nie relacje (i stopień ich intensyfikacji) zachodzące między poszczególnymi funkcjonującymi w zasięgu analizowanego obszaru grupami ludności oraz zmiany zachodzące wewnątrz tych wspólnot. Poza dokonaniem skróconej charakterystyki otrzymanych wyników badań w podsumowaniu zawarte zostały również obserwacje na temat innych aspektów życia badanych wspólnot. Szczególny nacisk położony został na próbę rekonstrukcji ich organizacji społeczno-politycznej. W oparciu o otrzymany obraz struktury socjalnej (stratyfikacji) ustalono, że wspólnoty te (a przynajmniej ich znaczną część) rozpatrywać można w ramach dwóch systemów: „wodzostwa” lub „wczesnego państwa”, przy czym bardziej zasadne jest odnoszenie ich do tego pierwszego. Równocześnie wskazano na konieczność podjęcia dalszych badań w tym kierunku.

Poza obszernym wykazem literatury (ponad 500 pozycji) praca zawiera również dwa aneksy i katalog. Pierwszy aneks prezentuje wykaz skrótów stosowanych w pracy. W drugim zawarto opis zastosowanej metodyki badawczej pozwalającej na dokonanie klasyfikacji grobów związanych z badanymi wspólnotami (ich częścią z obszaru lewobrzeżnego Podnieprza z okresu między 2. połową VI a IV/III w. p.n.e.). Katalog zawiera z kolei zaprezentowane w formie tabelarycznej opisy zespołów grobowych stanowiących podstawę

dla ustaleń zawartych na łamach niniejszej dysertacji. Całość pracy zamykają tablice przedstawiające wybrane zespoły grobowe opisane w wyżej wzmiankowanym katalogu.

Marek Buryk